

בעד ונגד: הפולמוס על העלייה לרגל בנצרות הקדומה

Brouria Bitton-Ashkelony, *Encountering the Sacred: The Debate on Christian Pilgrimage in Late Antiquity*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 2005, xv+250 pp.

העלייה לרגל למקומות קדושים היא תופעה אוניוורסלית הקיימת בתרבויות שונות וברדתות רבות. במאה השלישית החלו נוצרים מאמינים לפקוד קברי מרטירים, קרבנות הרדיפות של בני דתם, ובהדרגה התפתחה תנועת צליינות אל קבריהם של קדושים ברחבי העולם הנוצרי ומחוצה לו, וכמובן אל האתרים שבהם התהלכו ישו ותלמידיו בארץ הקודש. במהלך השנים התעצמה תופעת העלייה לרגל הנוצרית, עד שהפכה לאחד מביטוייה המובהקים של האמונה ולחלק בלתי נפרד מהתרבות הנוצרית. אולם בראשית דרכה לא הייתה העלייה לרגל למקומות קדושים תופעה דתית מובנת מאליה, והיא עוררה לא מעט התנגדות מצד הוגי דעות נוצרים. ספרה המצוין של ברוריה ביטון-אשקלוני הוא הדיון המקיף הראשון בפולמוס שעוררה העלייה לרגל בחוגי הכנסייה הקדומה.

בהקדמה לספרה מבהירה ביטון-אשקלוני שתי טענות העומדות ביסוד מחקרה. ראשית, היא טוענת, אין לראות בפולמוס הנוצרי שהתפתח סביב העלייה לרגל בנצרות הקדומה תוצאה של

מתח בין דת או אמונה 'עממית' לבין דת 'רשמית' ומלומדת, אלא תוצאה של מתח ותחרות בין מוקדי עלייה לרגל מקומיים לבין ירושלים, וכן בין המסע הארצי לקראת המפגש עם הקדושה לבין מסע פנימי אל נפשו של האדם. שנית, טוענת ביטון-אשקלוני, העלייה לרגל הנוצרית בשלהי העת העתיקה אינה שונה מתופעות דתיות אחרות שהתפתחו במהלך המאה השלישית והרביעית, ושתכליתן הייתה מפגש עם הקדושה. אי לכך לא המקום הגאוגרפי שאליו הגיעו עולי הרגל הוא החשוב, אלא תפיסתו של המקום כקדוש היא המפתח להבנת הדרך שבה פירשו הוגים נוצרים בני התקופה את המפגש עם הקדושה. לאחר הבהרת הטענות הללו פונה ביטון-אשקלוני לסקור בקצרה מספר סוגיות שהועלו במחקר בשנים האחרונות בכל הקשור לעלייה לרגל הנוצרית, שורשיה ואופייה, ומגדירה בחדות ובהירות את מטרתה בספר זה – ניתוח גישתם של מספר הוגי דעות נוצרים חשובים לחוויה הדתית של העלייה לרגל.

את הפרק הראשון מקדישה ביטון-אשקלוני לבסיליוס מקיסריה ולגרגוריוס מניסה. אף ששניהם ביקרו בירושלים כעולי רגל, יצא בסיליוס מקיסריה ועוד יותר ממנו גרגוריוס מניסה נגד העלייה לרגל לירושלים. אולם, כפי שמראה ביטון-אשקלוני, לגישתם השוללת והביקורתית כלפי העלייה לרגל לירושלים לא היה בסיס תאולוגי מוצק, והיא נבעה מאינטרסים מקומיים של שני הבישופים, שניסו בכל כוחם לקדם את פולחן המרטירים בקפדוקיה. למולם התייצב קיריליוס, הבישוף של ירושלים, שיצא להגן על העלייה לרגל לירושלים ולהצדיקה. מאבק האיטנים שהתנהל בין הבישופים מקפדוקיה לבישוף של ירושלים ממחיש עד כמה עיצבו שיקולים זרים ואינטרסים מקומיים את השקפת עולמם של הנוגעים בדבר.

בפרק השני מנתחת ביטון-אשקלוני את גישתו של היירונימוס לעלייה לרגל למקומות קדושים.

אפילו מעמד של בכורה כיעד לעלייה לרגל. עם זאת הם התקשו להמעיט בערכם ובחשיבותם של המקומות שבהם עשתה הנצרות את צעדיה הראשונים, ושבהם עוצב הזיכרון הקולקטיבי הנוצרי הראשון. אמביוולנטיות זו, כפי שמסבירה המחברת, הצמיחה את התפיסה של 'ירושלים השנייה' (כלומר כל מקום שנוצרים יכולים לקיים בו את אמונתם ופולחנם), שהחליפה בכל הוויכוחים על העלייה לרגל את הדיכוטומיה הנפוצה של 'ירושלים הארצית' ו'ירושלים השמימית'. ריבוי המקומות הקדושים בארץ הקודש בכלל ובירושלים בפרט ומרכזיותם של מקומות אלה בהיסטוריה של הנצרות יצרו את הבסיס להתפתחות התפיסה החדשה של 'ירושלים השנייה', ובה בעת גרמו להיעלמותה ההדרגתית של 'ירושלים השמימית' מן הוויכוח על קדושתם של מקומות ארציים ועל העלייה לרגל. התפיסה של 'ירושלים השנייה' זכתה לפרשנויות רבות ולשינויים מרחיקי לכת במהלך ימי הביניים, אך את שורשיה ניתן למצוא כאמור בוויכוחים על העלייה לרגל בשלהי העת העתיקה.

ספרה של ביטון-אשקלוני ראוי לכל שבח. שליטתה במקורות הראשוניים והמשניים מעוררת קנאה; טיעוניה בנויים לתלפיות; וכתבתה בהירה וקולחת. הפרשנות שמציעה ביטון-אשקלוני להגותם של כמה מחשובי אבות הכנסייה הנוצרית פרובוקטיביות ומשכנעת כאחת, ואין ספק שבתוך זמן קצר יהפוך ספרה לקריאת חובה לכל העוסקים בעלייה לרגל בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים. הספר פותח אפיקים חדשים בחקר העלייה לרגל הנוצרית והבסיס האידאולוגי-התאולוגי שעליו צמחה, ולפיכך צפוי שתהיה לו השפעה עצומה על המחקר בתחום.

היירונימוס, שיצא כעולה רגל למזרח ואף התיישב בבית-לחם, טען ש'להתפלל במקומות שבהם ניצבו בעבר רגלי האדון, הוא חלק מהאמונה' (איגרת 47). אולם בערוב ימיו שינה את דעתו בנושא מקצה לקצה, ובמכתב משנת 395 יצא נגד העלייה לרגל לירושלים. 'לא להיות בירושלים', כתב, 'אלא לחיות היטב בירושלים, הוא הראוי לשבח' (איגרת 58). הסיבה לשינוי זה, כפי שמבהירה ביטון-אשקלוני, נעוצה בעיונות של ראשי הכנסייה בירושלים אל היירונימוס. ומכל מקום למרות השינוי הקיצוני בגישתו נותר היירונימוס תומך נלהב ברעיון העלייה לרגל לירושלים ולארץ הקודש, וודאי שלא ראה בעלייה לרגל ביטוי של דת עממית. אוגוסטינוס לעומתו לא מצא עניין בעלייה לרגל לארץ הקודש. בפרק השלישי של ספרה ביטון-אשקלוני מנתחת את גישתו ה'אדישה' של אוגוסטינוס לעלייה לרגל לארץ הקודש על רקע מעורבותו בקידום פולחנם של קדושים מקומיים בצפון אפריקה. על הקשר ההדוק שבין תנועת הנזירות הנוצרית לעלייה לרגל עומדת ביטון-אשקלוני בפרק הרביעי. מתוך ניתוח כתיבהם של אתנסיוס מאלכסנדריה, אווגריוס מפונטוס ותאודורט, היא מצביעה על מגוון הדעות שאפיינו את מנהיגי תנועת הנזירות הנוצרית, ומדגישה את חששם מפני 'בריחת' נזירים, שיצאו למסע עלייה לרגל לירושלים ולא ישובו לבסיסם. את הספר חותם פרק העוסק במתח שבין מוקדי העלייה לרגל המרכזיים (כמו ירושלים) לבין מוקדי עלייה לרגל מקומיים במזרח הנוצרי.

כפי שמסתמן ממחקרה של ביטון-אשקלוני, הוגי הדעות הנוצרים במאה הרביעית, החמישית והשישית (התקופה שבה עוסק ספרה) לא מיהרו להעניק לירושלים ולארץ הקודש בלעדיות או